

TRIDESETAK GODINA KASNIJE ... TREMISE JULIJA NEPOTA KOVANE U SALONI U SVJETLU NOVIH OPAŽANJA I SAZNANJA

Prije tridesetak godina napravljena je analiza tremisa zapadnorimskog cara Julija Nepota sačuvanih u numizmatičkim zbirka nekoliko muzeja u Hrvatskoj (Split), Bosni i Hercegovini (Sarajevo) i Sloveniji (Ljubljana). Tom prigodom, osim uobičajenih primjeraka kovanih u carskim kovnicama italske prefekture (Mediolanum, Ravenna i Roma), identificirano je i nekoliko primjeraka iz Nepotove kovnice u Saloni te je atribuirano šest tremisa od kojih je čak pet povezano korištenjem istog reversnog kalupa. U to vrijeme dostupna numizmatička građa iz europskih muzeja i privatnih zbirki omogućila je da se taj broj poveća na trinaest kovanica na razne načine srodnih i evidentno dobro povezanih (kalupi, stil izrade, nalazi, muzejske zbirke). Tako se s više sigurnosti moglo izdvojiti pet salonitanskih grupa (neke s dvije ili tri podgrupe) te pretpostaviti njihov kronološki raspored. Tijekom godina porastao je broj za analizu dostupnih primjeraka s 13 na 27 primjeraka, i broj njihovih podgrupa porastao je s 5 na 8 podgrupa, a kvantifikacija kalupa i tremisa u pojedinim grupama počela je pokazivati specifičnosti karakteristične za optjecaj te regionalnu i eventualnu nadregionalnu distribuciju pojedinih grupa i podgrupa.

Ključne riječi: Zapadno Rimsko Carstvo, Julije Nepot, Romul Augustul, Odoakar, Zenon, Dalmacija, Salona, Split, kovnica novca, zlatni novac, tremise.

Julije Nepot jedini je zapadnorimski car koji se nakon nepunih četrnaest mjeseci svoje vladavine i nenadanog svrgavanja uspio spasiti bijegom, sačuvati živu glavu. Carski tron uspješno je zamijenio provincijalnim prijestoljem, manje moćnim, ali dovoljno utjecajnim i zacijelo znatno sigurnijim. U svojoj rodnoj Dalmaciji gotovo je punih pet godina stolovao kao legitimni zapadnorimski vladar. Koristio se carskim prerogativima koje je na vrijeme opredmetio tako da mu dobro posluže bude li mu to ikad zatrebalo. Već u prvoj godini svoje vladavine nakon 19. ili 24. lipnja 474. godine u provincijskom središtu na istočnoj obali Jadrana ustanovio je i uhodao kovanje zlatnog novca, a možda čak i brončanoga. Bio je to zacijelo politički promišljen i nadasve svrhovit povratak kovnice i kovanja novca u zapadne krajeve diaceze Italija (nekadašnja dioecesis Pannoniae / Pannoniarum / zapadni Ilirik), gdje su u 4. stoljeću djelovale dvije kovnice (*Siscia*, *Sirmium*)¹. To je pomoglo Nepotu da u odsutnosti svoj položaj u Saloni i Dalmaciji istakne i učvrsti. Pripremio se unaprijed i za slučaj da se mora nenadano vratiti u zavičaj, što se 28. kolovoza 475. godine i dogodilo pa se mogao osloniti na ono što mu je ondje bilo sklono i na raspolaganju. Kovnica je u Nepotovo ime kovala tremise, ponekad i solide, sve do njegove nasilne smrti 9. svibnja 480. u njegovoj

¹ Za monetarni ustroj i fiskalni sustav kasne antike u razdoblju od nešto prije 300. do oko 400. godine, vidjeti *Hendy* 1985, 371-393. Transformacija koja je provedena tijekom 5. stoljeća, na istom mjestu nazvana dezintegracijom, predstavljena je tek u naznakama (o. c., 393.-397.).

vili nedaleko od Salone, */haud longe a Salonis, sua in villa.*² I nakon Nepotove smrti kovnica je nastavila raditi još godinu ili dvije, kujući tremise u ime istočnorimskog cara Zenona sve do osvetničke akcije kralja Odoakara kojom su Nepotove ubojice uklonjenje (Ovida i Viator), a Dalmacija vraćena u sklop prefekture Italije. Čak i ovih nekoliko detalja više manje jasno pokazuje da novac Julija Nepota kovan u Dalmaciji nije samo puka numizmatička zanimljivost, nego je naprotiv rijetko svjedočanstvo malo poznatih povijesnih okolnosti u kojima je živjelo i funkcioniralo Zapadno Rimsko Carstvo u posljednjem desetljeću svog postojanja.

Tremise grupe I/A-B (474.-475. godina)

Nakon što je 1983. godine detektirano postojanje solida kovanih u Saloni za Julija Nepota³ i nakon što je šest godina kasnije pridodana ne mala skupina Nepotovih tremisa pripisanih toj istoj kovnici u Saloni (*Salonae*), ili možda u Dioklecijanovoj palači u Splitu (*Aspalathos*)⁴ s obzirom na blizinu tog imponantnog carskog zdanja, nju i njezinu produkciju svrstao je među carske kovnice najprije Philip Grierson 1992. godine,⁵ a zatim i John P. C. Kent u svom 1994. godine tiskanom X. svesku Spink's and Sons Ltd. serije *Roman Imperial Coinage*⁶, posvećenom Haroldu Mattinglyu (1884.-1964.), engleskom povjesničaru, numizmatičaru i pokretaču spomenute numizmatičke serije te piscu njezina prvog sveska tiskanog 1923. godine.⁷ Kentovo opsežno i unatoč povremenim oštrim kritikama još uvijek je važno djelo puno numizmatičke građe, ali i popratnih ne uvijek pouzdanih informacija. O Nepotovoj salonitanskoj kovnici može se zapaziti neočekivana neuravnoteženost između atribucije u tekstualnom dijelu i prezentacije građe u kataloškom dijelu, gdje su jedino predstavljeni rijetki Nepotovi salonitanski solidi⁸, ali ne i brojnije Nepotove salonitanske tremise. Ipak jednu tremisu salonitanske I. grupe lako je prepoznati među Kentovim kovanicama atribuiranim kovnici u Milanu⁹, i to ponajprije zbog njezinih najuočljivijih salonitanskih karakteristika: aversne legende s grafičjom [umjesto E u prvom dijelu, s grafičjom E umjesto F u njezinom drugom dijelu i s ligaturom NC umjesto milanskim kovanicama tog vremena primjerenijeg AVC te zbog križa u vijencu sastavljenom od dviju grančica s nejednakim brojem listova u kombinaciji

² *Marcel. com., s. a. 480; Martindale 1980, 778; MacGeorge 2002, 62; Posavec 2007, 25, 46, 196; Handley 2010, 119.*

³ *Lacam 1983, 604-605, 607 (Roma, 474.-475.), Pl. 37:1-3 (Salona?).* Osim spomenutih neutemeljeno je bilo Nepotovu kovanju u Saloni od 475.-480. godine pripisati skupinu solida s njegovim imenom na aversu i s oznakom M-D na reversu (o. c., 702-707, Pl. 40:58-59) te srodnih solida i tremisa s imenom Zenona na aversu (o. c., 704, 707-709, Pl. 46:168-170/solidi; 709-713, Pl. 46:171-173/tremise).

⁴ *Demo 1988, 247-262.*

⁵ *Grierson-Mays 1992, 185, 189.*

⁶ *Kent 1994 (= RIC X), 36, 206-207, 217.*

⁷ *Za njegov životopis i bibliografiju, vidjeti Carson 1965, 239-254.*

⁸ *Kent 1994 (= RIC X), 433 no. 3246-3247, Pl. 70:3246-3247.*

⁹ *Kent 1994 (= RIC X), 429 no. 3221, Pl. 69:3221.*

Sl. 1. *Primjerci zlatnog i brončanog novca kovani u Saloni u vrijeme vladavine Julija Nepota 474.-475. godine, ca. 2:1. 1 - Tremisa podgrupe I-A, Cahn 24/1912, no. 1932. 2 - Brončani novac kovan istim aversnim kalupom kao i tremisa salonitanske podgrupe I-A, Hirsch 24/1909, no. 2850 (zb. Weber). 3 - Tremisa podgrupe I-B, NAC 56/2010, no. 514.*

14/15 (lijevo/desno) na reversu novca.¹⁰ Ne uočavajući spomenute različitosti na sličan način je u luksuznom katalogu Guya Lacama, tiskanom u Parizu desetak godina ranije kovnici u Milanu također pripisano nekoliko tremisa istog kalupa salonitanske I. grupe iz zapadnoeuropskih muzejskih zbirki u Den Haagu i Parizu (La Haye, danas u DNB; BN=BfN).¹¹ Još brojnija grupa Nepotovih tremisa pripisanih milanskoj kovnici - brojnija prvenstveno stoga jer obuhvaća novac kovan u Nepotovo ime u vrijeme njegove i prve i druge vladavine - okupljena je u katalogu cijenjenog francuskog numizmatičar Georgesa Depeyrot¹², u kojem se među mnogima ovdje spomenutima navodi i primjerak poznat od ranije, ali dosad neatribuiran Nepotovoj salonitanskoj kovnici¹³, iako njoj nesumnjivo pripada. To je tremisa ponuđena najprije na aukciji Adolfa Cahna u Frankfurtu 1912. godine (**Sl. 1:1**),¹⁴ a zatim ponovno na aukciji Jakoba Hirscha u Genèvi 1930. godine,¹⁵ na kojoj su dobro vidljivi razlikovni elementi Nepotovih ranih salonitanskih tremisa

¹⁰ Demo 1988, 249-250.

¹¹ Lacam 1983, 687 (Pl. CLXXIII:1-4), 689, Pl. 41:85-87. Lacamov primjerak no. 5 ne pripada kovanicama salonitanske kovnice, a primjerak no. 6 ("Exemplaire d'une Collection particulière") potpuno sam izostavio iako sam ranije na njega računao (Demo 1988, 250 no. x) jer mu nisam mogao ustanoviti podrijetlo i provjeriti stvarnu kovničku pripadnost.

¹² Depeyrot 2004, 53 no. 43/1.

¹³ Demo 1988, 249, 269 Pl. 1:2.

¹⁴ Cahn 24/1912, no. 1932.

¹⁵ Ars Classica XV/1930, no. 1987.

(L/PE/NC), tj. grafija L za E, grafija E za F i završno NC u aversnoj legendi D N IVL NE - POS PE NC (*perpetuus augustus*) suprotni istovremenim milanskim tremisama s aversnom legendom D N IVL NE - POS P F AVC (E/PF/AVC - *pius felix augustus*). Zbog tih obilježja ali i zbog reversa s križem u vijencu od grančica s jednakim brojem listova (14/14), pripisujem tremisu s aukcija u Frankfurtu i Genèvi salonitanskoj podgrupi I-A kovanoj prije, ali i kraće vrijeme nego primjerci znatno brojnije i već od ranije poznate salonitanske I. grupe s grančicama s nejednakim brojem listova (14/15) koju sam ovdje preimenovao u podgrupu I-B (Sl. 1:3). Od osobite je važnosti da je istim aversnim kalupom kao i tremisa salonitanske podgrupe I-A kovan Nepotov brončani novac,¹⁶ zbog čega se može pretpostaviti da je u Saloni (ili u Splitu) osim *monetae aureae* barem neko vrijeme već u razdoblju Nepotove prve vladavine (474.-475.) djelovala i *moneta publica*, kujući novac s Nepotovim monogramom u vijencu od grančica s deset listova na reversu (Sl. 1:2).

Grupa I-A

1. Cahn 24/1912, no. 1932* = *Ars Classica* XV/1930, no. 1987.

Grupa I-B (ranije: Group I)

1. NMSlo 25656 = Demo 1988, 250 no. 1 Fig. 1:1 = Demo 2005, 193 Fig. 2:1.

2. Schulman 204/1938, no. 528 = Ulrich-Bansa 1949, 326 no. 169 (*Mediolanum*, 474.-475.) = *MuM* 38/1968, no. 657 (Coll. A. Voirol) = *Sternberg* 1/1973, no. 499 = Lacam 1983, 689, 687 Pl. CLXXIII:2-3, Pl. 41:86-87 (*Mediolanum*, 474.-475.) = Demo 1988, 250 no. 2 = Demo 2005, 194 Fig. 3:1 = *NAC* 56/2010, no. 514.*

3. BnF = Lacam 1983, 689, 687 Pl. CLXXIII:1, Pl. 41:85 (BN) = Demo 1988, 250 no. 3.

4. DNB = Lacam 1983, 689, 687 Pl. CLXXIII:4 (La Haye) = Demo 1988, 250 no. 4.

5. BM R.355 = Kent 1994 (= *RIC* X), no. 3221 (*Mediolanum*, 474.-475.).

6. FMC CM-1.947-1930.

Tremise grupe II/A-C (475.-476. godina)

Live auction agilne pariške aukcijske kuće *CGB Numismatique*, priređena u sjeni još uvijek nezauzdane pandemije korona virusa u rujnu 2020. godine, zainteresiranim sakupljačima predstavila je zanimljiv odabir različitog starinskog novca (555 kom.) među kojima i neveliku skupinu kasnorimskih zlatnika, pretežito solida (Gracijan, Teodozije II. i Zenon) te jednu uistinu rijetku tremisu (Sl. 2:1) posljednjeg zapadnorimskog cara Julija Nepota (474.-475./476.-480.). Jedna od zanimljivosti tog rijetkog ali i vrlo dobro sačuvanog novca jest njegov *pedigrée*, koji u aukcijskom katalogu slučajno, namjerno ili iz nekog drugog razloga nije bio naveden. To dakako ne znači da je u numizmatičkoj memoriji ta Nepotova tremisa nepoznata i nova jer je od njezina prvog pojavljivanja proteklo već gotovo 130 godina. Poznata je zapravo barem još od kataloške prezentacije

¹⁶ Kent 1994 (= *RIC* X), no. 3222 (*Mediolanum*, 474.-475.) = *Hirsch* 24/1909 (Coll. Weber), no. 2850.

Sl. 2. Tremise kovane u Saloni nakon Nepotova svrgavanja u Italiji i povratka u Dalmaciju u svojstvu cara-izbjeglice 475.-476./477. godine (1-3) i salonitanskim podgrupama II-B i II-C stilistički slične izradbe vijenca i egzerga na pojedinim tremisama Valentinijana III. i Julija Nepota (4-5), ca. 2:1. 1 - Tremisa podgrupe II-A, Rauch 108-1/2019, no. 423. 2 - Tremisa podgrupe II-B, Rauch 96/2014, no. 587. 3 - Tremisa podgrupe II-C, KHM-MK (foto: P. Depeyrot). 4 - Tremisa Valentinijana III kovana u Rimu ili Ravenni, NAC 27/2004, no. 537. 5 - Tremisa Nepota kovana u Arlesu, USB 78/2008, no. 2043 = Ceresio 3/1992, no. 415.

ogromne numizmatičke zbirke kojoj je još 1892. godine ponosnim vlasnikom bio Manuel Vidal Quadras y Ramón, katalonski trgovac, bankar i kolekcionar starog novca i medalja rođen u Maracaibu u Venezueli 1818. godine, a preminuo u Barceloni 1894. godine.¹⁷ Nakon njegove smrti zbirku su njeni nasljednici premjestili u jednu parišku banku, gdje je godinama bila pohranjena, a 1913. godine napokon ju je otkupio pariški starinar Etienne Bourgey i odmah ju ponudio na dvama uzastopno održanim aukcijama: u studenom 1913. godine sekciju rimskodobnog republikanskog novca, a u prosincu 1913. godine sekciju pretežito rimskodobnog carskog i manjeg broja ranobizantskog zlatnog, srebrnog i brončanog novca kovanog od Augusta do Heraklija (803 broja). Na toj potonjoj aukciji našla se i bila prodana već spomenuta Nepotova tremisa (no. 774).¹⁸ Za tu prigodu novac je bio adekvatno opisan, ali je atribucija nekoj od kasnorimskih kovnica zlatnog novca zbog nepostojanja sigli ili drugih prepoznatljivih kovničkih oznaka izostala sukladno numizmatičkoj praksi uobičajenoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća.

Danas je situacija znatno izmijenjena pa se za atribuciju novca 5. stoljeća uglavnom koriste probrana numizmatička znanja iz druge polovine 20. stoljeća, sintetizirana u već spomenutom djelu engleskog numizmatičara Johna P. C. Kenta (= *RIC X*) iz 1994. godine. Sukladno tomu Vidalova Nepotova tremisa na aukciji pariškog *CGB*-a vjerojatno je zbog svog reversnog prikaza s oprezom pripisana kovnici u Ravenni ("*Ravenna?*") te datirana u 474.-475. godinu, tj. u razdoblje Nepotove prve vladavine,¹⁹ a kao "*un exemplaire similaire*" navedena je tremisa prodana u prosincu 2014. godine na aukciji jedne bečke, također dobro poznate aukcijske kuće (**SI. 2:2**).²⁰ Zanimljivosti tih tremisa ponajviše pridonosi činjenica da je ta "bečka" usporedba tek lošiji otisak istog aversnog kalupa salonitanske podgrupe II-B, koji je već koristila podgrupa II-A u kombinaciji s reversnim kalupom podgrupe I-B korištenim također u grupi III i podgrupi IV-A.²¹ II. salonitansku grupu karakterizira ponajprije zamjena "milanskog" aversnog prikaza "rimskim" prikazom i sukladno tomu promjena aversne legende koja je, ne mijenjajući grafiju slova [za E u svom prvom dijelu, u završnom dijelu napustila istočnorimski PE (*perpetuus*) i zamijenila ga zapadnorimskim PF (*pius felix*), a aversni završetak NC (*augustus*) skratila je na AC (*augustus*). Isti aversni kalup isprva u kombinaciji s "milanskim" reversom I-B podgrupe obilježje je ranije II-A i kasnije II-B podgrupe, koja pak kao i još kasnije ovdje prvi put predstavljena II-C podgrupa²² (**SI. 2:3**) umjesto

¹⁷ Mora 2016, 32-36; Rambach 2017, 96.

¹⁸ Bourgey 1913, no. 774. Godinu dana kasnije pred sam početka Velikog rata na aukciji firme Etienna Bourgeya u Parizu održanoj 15. i 16. srpnja 1914. godine prodan je još jedan vrijedan segment njegove nekadašnje velike numizmatičke zbirke: Monnaies des Papes.

¹⁹ Kent 1994 (= *RIC X*), no. 3214. Za atribuciju kovnici u Rimu v. Depeyrot 2004, 46 no. 89/4.

²⁰ Rauch 96/2014, no. 587, gdje je ova tremisa također s oprezom pripisana Ravenni te datirana u vrijeme Nepotove prve vladavine (474.-475.)

²¹ Demo 1988, 250 Fig. 1 (no. 1), 252 Fig. 4 (no. 8), 253 Fig. 5 (no. 9); Demo 2005, 193 Pl. 2:1,4-5.

²² Numizmatičku detekciju i znanstvenu tipološko-kronološku interpretaciju toga primjerka salonitanske kovnice omogućila je još do prošle godine internetski dostupna osobna datoteka sjajnog francuskog numizmatičara *Georgesa Depeyrot*a. Može se nadati da će ta ondje evidentirana Nepotova tremisa, jer je kovana u Saloni (ili Splitu) u vrijeme vladavine posljednjeg zapadnorimskog cara Julija Nepota i jer je kao takva vrijedan primjerak hrvatske kulturno-povijesne baštine, zbog svoje rijetkosti i povijesne važnosti, u neko skorije vrijeme biti prikladnije stručno objavljena i opremljena podacima o eventualnom mjestu nalaza te vremenu i okolnostima nabave.

“milanskog” reversa koristi novokreirani “salonitanski” revers, izrađen po uzoru na pojedine primjerke tremisa Valentinijana III., kovane tridesetak godina ranije ili u Rimu ili u Ravenni (Sl. 2:4).²³ Grančice vijenca povezane cvijetnim elementom i oblikovanje egzerga na reversima kovanica II-B i II-C podgrupe koristit će gotovo sve kasnije grupe i podgrupe salonitanskih tremisa. Spomenuta obilježja oslikavaju pak vjerojatni kronološki redosljed kovanja novca II. salonitanske grupe: novac II-A podgrupe reversom oslonjen na prethodno razdoblje, raniji je i kovan je u vrijeme Nepotova izbjegličkog života u Dalmaciji u vrijeme vladavine Romula Augustula (475.-476.), a novac II-B i II-C podgrupe sa stilistički posve novim reversom, kasniji je i kovan je tek nakon svrgavanja Romula Augusta, eventualno već tijekom rujna 476. godine i prvih mjeseci Odoakarove vladavine u Ravenni (476./477.), a trajao je vjerojatno sve do izricanja Zenonova stava glede Odoakarove vladavine u Italiji (prefekturi) i Nepotova položaja u njoj i rodnoj mu Dalmaciji 477. godine.²⁴

Grupa II-A

1. AMS 125 = *Demo* 1988, 251 no. 5 Fig. 2:5 = *Demo* 2005, 193 Fig. 2:2.
2. AMS 344 = *Demo* 1988, 251 no. 6 Fig. 2:6 = *Demo* 2005, 193 Fig. 2:3.
3. BnF (coll. Rothschild 31-116-81).
4. *Rauch* 108-1/2019, no. 423.*
5. KHM-MK.

Grupa II-B

1. *Bourgey* 16-18-12-1930, no. 774 (coll. Vidal Quadras y Ramón) = *Demo* 1988, 252 no. 7 Fig. 3:7 = *Demo* 2005, 194 Fig. 3:2 = *CGB* 2020, no. 612649.
2. *Rauch* 96/2014, no. 587.*

Grupa II-C

1. KHM-MK.*

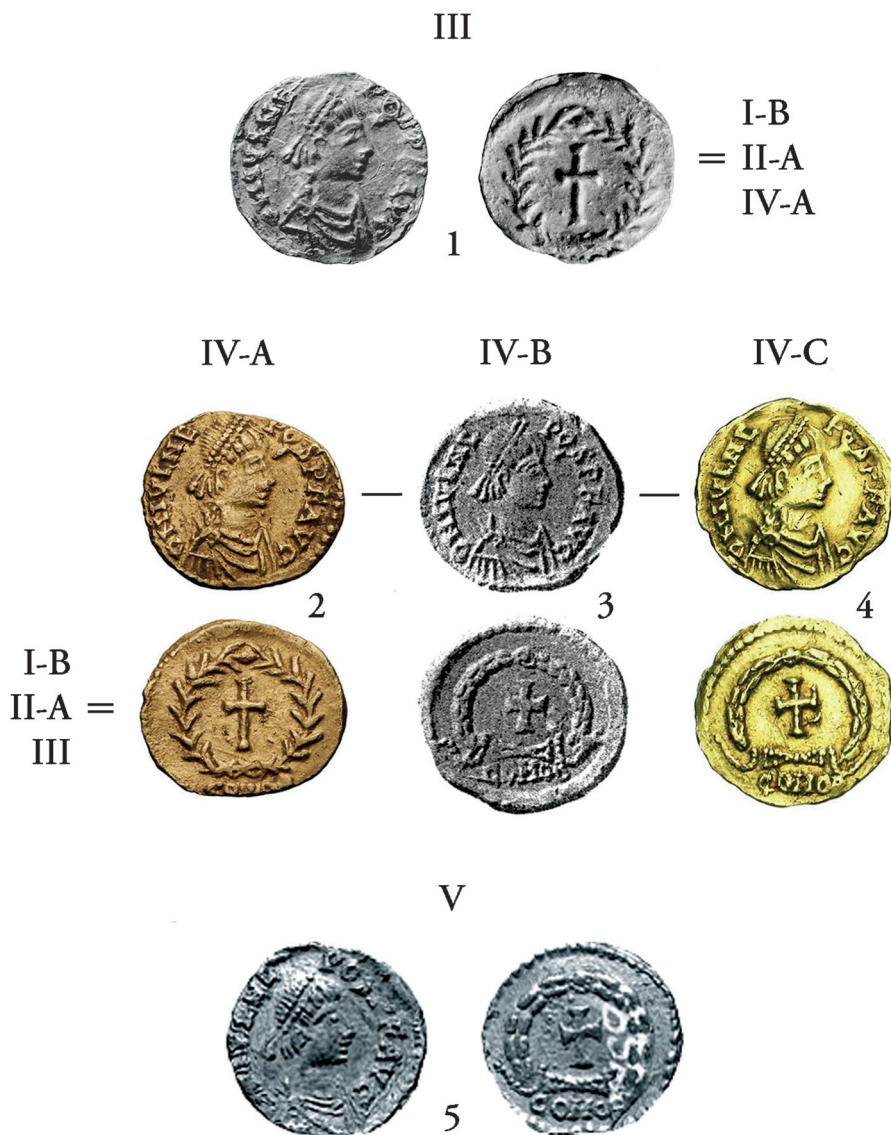
Tremise grupe III, IV/A-C i V (476./477.-480. godina)

Malobrojni primjerci Nepotovih salonitanskih tremisa kovanih od 476./477. do 480. godine evidentirani nakon 1988. godine pripadaju podgrupama IV-A i IV-C. Iako su primjerci podgrupe IV-C brojniji (5 kom.), najvažnijim “novim” primjerkom još uvijek se može smatrati tremisa podgrupe IV-A jer se nalazi i čuva u Dalmaciji u numizmatičkoj zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (MHAS). Nalazište te tremise bilo je i do danas je ostalo nepoznato,²⁵ ali ipak se može pretpostaviti da bi taj novac mogao potjecati iz sjeverne ili srednje Dalmacije, gdje je spomenuti Muzej najčešće

²³ *Kent* 1994 (= RIC X), 372 no. 2071-2073, Pl. 51. Za stilistički sličan likovni koncept vijenca i egzerga na tremisama Nepota atribuiranima nepoznatoj kovnici, v. *Kent* 1994 (= RIC X), 433 no. 3252, Pl. 70. (Sl. 2:5)

²⁴ *Malchus*, *Frg.* 10; *O'Flynn* 1983, 139-140; *MacGeorge* 2002, 291-292; *Posavec* 2007, 45-46, 194; *Handley* 2010, 118-119.

²⁵ *Šeparović* 2020, 14-15 no. 24.

Sl. 3. Tremise kovane u Saloni nakon Zenonova priznanja Odoakarove uprave u Italiji i Nepotove druge vladavine 477.-480. godine, ca. 2:1. 1 - Tremisa III. grupe, AMS 189. 2 - Tremisa podgrupe II-A, PUNC 234 (Courtesy of the Princeton University Numismatic Collection, Firestone Library). 3 - Tremisa podgrupe IV-B, Riechmann XX/1922, no. 1481. 4 - Tremisa podgrupe IV-C, Elsen 98/2008, no. 515. 5 - Tremisa V. grupe, ZMBiH 832.

obavljao arheološka iskopavanja te dobio većinu arheološke građe koju danas čuva, ili pak iz Dalmacije i njoj susjednih krajeva odakle su starinski novci pristizali u taj Muzej kao darovi pojedinaca ili društava ili pak kao rijetki povremeni otkupi.²⁶ Tremisa je objavljena u dva navrata 2000. i 2003. godine kao kovanica rimske kovnice iz vremena Nepotove prve vladavine (474.-475.),²⁷ što se pokušalo ispraviti 2005. godine upozorenjem da taj novac pripada kovanicama salonitanske kovnice i vremenu Nepotove druge vladavine (477-480.).²⁸ Jedini s njim usporedivi primjerci kovani istim kalupom jesu ovi primjerci: jedan nađen navodno u Pazinu u središnjoj Istri (Hr), danas u Trstu u zbirci Istarskog društva za arheologiju i domovinsku povijest,²⁹ a drugi u posjedu numizmatičke zbirke Sveučilišta u Princetonu (NJ) u SAD.³⁰ (SI. 3:2). Sva tri novca karakterizira već u III. salonitanskoj grupi (476./477.) predstavljen portretni prikaz graviran u maniri ravenkih tremisa iz vremena Nepotove prve vladavine (474.-475.), gdje je glavu cara također ukrašavala dvoredna dijadema od sitnih perli bez čeonog ukrasa na njezinu vrhu, a novinom je u istom radoblju uvedeno završno AVC (*augustus*) u aversnoj legendi, koja je u III. grupi glasila DII IVL NĀ - POS PF AVC, a od IV/A. podgrupe nadalje DN IVL NĀ - POS PF AVC. Reversni kalup spomenutih tremisa s križem u vijencu od grančica s nejednakom brojem listova (14/15) isti je, ali istrošeniji od onog kalupa kojim su kovane tremise I-B. i II-A. salonitanske podgrupe i jedini zasad poznati primjerak III. salonitanske grupe.

Grupi IV-C, osim dvaju već otprije poznatih primjeraka,³¹ pripada još nekoliko pretežno u novije vrijeme objavljenih tremisa, koje ovu skupinu salonitanskih kovanica predstavljaju kao zasad najbrojniju za razdoblje Nepotove druge vladavine (477.-480.) i brojnošću istovjetnu podgrupi I-B (6 kom.), kovanoj u razdoblju Nepotove prve vladavine (474.-475.). Aversni kalup IV-C podgrupe isti je kao i onaj kalup korišten za izradbu tremisa salonitanskih podgrupa IV-A i IV-B, a njihov reversni kalup graviran je po uzoru na ravenke kalupe iz vremena Nepotove prve vladavine, kojima je sličan pa djeluje kao svjevstni "retro", čemu ponajviše pridonose usporedni parovi latica na grančicama vijenca koje okružuju križ. Broj latica na grančicama njihova vijenca osnova je ne samo za lako razlikovanje već i za kronološki slijed pojedinih tremisa: četrnaest latica imaju grančice na tremisama IV-B podgrupe (SI. 3:3), 12 latica grančice na tremisama IV-C podgrupe (SI. 3:4), a deset latica imaju grančice na jedinjoj dosad poznatoj tremisi V. salonitanske grupe (SI. 3:5).

Grupa III

1. AMS 189 = Demo 1988, 252 Fig. 4:8.

²⁶ Ukratko o nabavama starinskog novca za Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, *Delonga* 1981, 201.

²⁷ *Šeparović* 2000, 32-33 no. 13

²⁸ *Demo* 2005, 187-188, 190.

²⁹ *Gorini* 1974, 115 no. 12, 178 f.; *Demo* 1988, 253 no. 9 Fig. 5:9.

³⁰ Za podatke vezane uz podrijetlo te tremise i dozvolu za njezino publiciranje zahvalan sam dr. *Alanu Stahlu* kustosu za numizmatiku pri Odjelu za Specijalne zbirke Knjižnice Firestone Sveučilišta u Princetonu.

³¹ *Demo* 1988, 254 no. 11-12 (Fig. 7:11-12).

Grupa IV-A

1. Gorini 1974, 115 no. 12, 178 (*Mediolanum*, 474.-476?) = Demo 1988, 253, no. 9 Fig. 5:9 = Miškec 2002 (= *FMRHr XVIII*), 65 No. 38/4 (*Salonae*, 474.-480.).

2. MHAS 1062 = Šeparović 2000, 32-33 no. 13 (*Roma*, 474.-475.) = Šeparović 2003, 112, 151 No. 1062 (*Roma*, 474.-475.) = Demo 2005, 187 Fig. 1 = Šeparović 2020, 14-15 no. 24 (*Roma*, 474.-475.).

3. PUNC 234.*

Grupa IV-B

1. *Riechmann* XX/1922, no. 1481* = Demo 1988, 253-254 no. 10 Fig. 6:10 = Demo 2005, 194 Pl. 3:3.

Grupa IV-C

1. *Hirsch* 18/1907, no. 1770 (coll. Fr. Imhoof-Blumer) = Demo 1988, 254 no. 11 Fig. 7:11 = Demo 2005, 194 Pl. 3:4.

2. *Sternberg* 1975, no. 524 = Demo 1988, 254 no. 12 Fig. 7:12 = Demo 2005, 194 Pl. 3:5.

3. *Hamburger* 96/1932, no. 1089.

4. *Elsen* 98/2008, no. 515.*

5. *Artemide* XXVIII/2010, no. 1383.

6. *Bertolami* 6/2012, no. 1278 = Peus 414/2016, no. 283.

Grupa V

1. ZMBiH 832* = Demo 1988, 255 no. 13 Fig. 8:13 = Demo 2005, 194 Pl. 3:6.

* * *

U odnosu na stanje ustanovljeno 1988. godine (13 kom.) broj tremisa pripisanih Nepotovoj salonitanskoj kovnici u međuvremenu se više nego udvostručio pa ih je sada poznato i za analizu dostupno (najmanje) dvadeset i sedam. (**Tab. 1.**) Od važnosti je da je novinama uočenima nakon 1988. godine u prvom redu obuhvaćeno najranije razdoblje kovanja salonitanskih tremisa pa je njezina I. grupa morala biti proširena umetanjem podgrupe I-A, čiji je jedini zasad poznati primjerak graviran prema milanskom predlošku, ali s već jasno definiranim aversnim karakteristikama svojstvenima za rane tremise nastale u Saloni (*L/PE/NC*). Stilska bliskost portretnog prikaza s onim na tremisama kovanima u Milanu potvrđuje pretpostavke da je u Saloni kovanje tremisa započelo već tijekom ljeta 474. godine i da je to kovanje bilo dijelom nekog Nepotova šireg plana ili političkog programa vezanog uz istočne provincije diaceze Italije i obnovu kovanja novca u tom dijelu carstva. U tom smislu preuzimanje stilskih obilježja milanske kovnice glavne kovnice diaceze Italije nije neočekivano, ali ubrzo je rezultiralo potrebom da se dodatno razlikuju kovanice tih dviju kovnica. Stoga je za tremise podgrupe I-B izrađen nov salonitanski reversni kalup prepoznatljiv zbog izmijenjenog broja latica (14/15) na grančicama vijenca koji uokviruje križ. Taj isti revers prepoznatljiv je znak još jedne salonitanske grupe (III) i dviju salonitanskih podgrupa (II-A i IV-A).

Tablica 1. Evidentirani primjerci tremisa Nepotove salonitanske kovnice 1988. i 2020. godine razvrstani prema grupama i podgrupama, brojčanom stanju i zastupljenosti primjeraka te prema kalupima aversa i reversa i njihovim stilskim obilježjima.

Grupe i podgrupe	Br. kom. 1988./2020.	Ukupno trem.	Kalupi av./rv.	Stilsko obilježje aversa (a)	Stilsko obilježje reversa (b)	
I	A (r5)	-/1	4/7	1/1	milansko (I-A/a1)	milansko (I-A/b1)
	B (r4)	4/6		2/2	milansko (I-B/a2)	milansko (I-B/b2)
II	A (r4)	2/5	3/8	3/2	rimsko (II-A/a3)	milansko (II-A/b2)
	B (r5)	1/2		3/3	rimsko (II-B/a3)	salonitansko (II-B/b3)
	C (r5)	-/1		4/4	rimsko (II-C/a4)	salonitansko (II-C/b4)
III (r5)	1	1	5/2	ravensko (III/a5)	milansko (III/b2)	
IV	A (r5)	1/3	4/10	6/2	ravensko (IV-A/a6)	milansko (IV-A/b2)
	B (r5)	1		6/5	ravensko (IV-B/a6)	ravensko (IV-B/b5)
	C (r4)	2/6		6/6	ravensko (IV-C/a6)	ravensko (IV-C/b6)
V (r5)	1	1	7/7	ravensko (V/a7)	ravensko (V/b7)	

13/27

Drugo razdoblje kovanja salonitanskih tremisa započelo je novim aversnim kalupom s portretnim prikazom oblikovanim po uzoru na rimsku kovnicu, a dopunjuju ga izmjene u drugom dijelu aversne legende (L/PF/AC). U prvom dijelu drugog razdoblja (podgrupa II-A) korišten je reversni kalup I-B podgrupe zastupljen gotovo dvostruko većim brojem poznatih primjeraka (5) nego li kasniji "salonitanski" reversni kalup II-B i II-C podgrupe oblikovan po uzoru na pojedine reverse tremisa iz vremena Valentinijana III (Sl. 2:4). Iz toga se može naslutiti dulja (ili obimnija) upotreba i kovanje onog prvog kalupa (II-A) i kraća (ili manje obilna) upotreba i kovanje drugih dvaju kalupa (II-B, II-C), a sama njihova pojava može se protumačiti kao isprva djelomično a potom i potpuno odstupanje od modela predstavljenog kao pravilo za oblikovanje aversnih i reversnih prikaza u prvom razdoblju djelovanja kovnice u Saloni. Takvu praksu suprotnu intencijama iskazanima u prvom razdoblju rada kovnice može se povezati s političkim prilikama nastalima Nepotovim svrgavanjem te naglim povratkom, a zatim i boravkom u Dalmaciji u svojstvu cara-izbjeglice tijekom vladavine Romula Augustula i njegova oca Oresta od 31. listopada 475. do početka rujna 476. godine (podgrupa II-A). Može se pretpostaviti da je na prvu vijest iz Ravenne o svrgavanju Romula Augustula u Saloni odgovoreno žurnom izradbom novog "salonitanski" koncipiranog reversa, koji je unatoč kraćem vremenu kovanja upotrebljen za izradbu dvaju reversnih kalupa (II-B, II-C).

Ne zna se koliko su dugo trajali pregovori i dogovaranja Odoakarova i Nepotova poslanstva pred istočnorimskim carem Zenonom u Konstantinopolu 477. godine i koliko je dugo trebalo Zenonu da odluči i iznese svoje mišljenje i stav. Može se pretpostaviti da je tada razgovarano i o monetarnim pitanjima i da je u Dalmaciji za tu prigodu napravljen jedan novi, vjerojatno nikad potpuno dovršen aversni kalup, stilski oslonjen na ravensku tradiciju iz vremena Nepotove prve vladavine. Njemu je kao revers pridodan već ranije

obilato korišten, još uvijek neodbačen i očito neuništen reversni kalup milanskih obilježja korišten za izradbu kovanice podgrupa I-B i II-A,³² a jedina tremisa kovana spomenutom kombinacijom aversa i reversa čuva se danas u Arheološkom muzeju u Splitu (SI. 3:1). Novac je klasificiran kao jedini primjerak III. salonitanske grupe tremisa, ali moglo bi ga se s obzirom na nedovršenost kalupa i grafiju DII (umjesto DN) u početnom dijelu aversne legende smatrati i mogućim probnim otkovom, a u relativno kronološkom smislu pouzdanom prethodnikom IV. grupe salonitanskih kovanica.

Dovršenu verziju reversnog kalupa III. salonitanske grupe s popravljenim početnim dijelom aversne legende, koja u cijelosti glasi DN IVL NC - POS PF AVC i okružuje portretni prikaz ravenskih obilježja, koristila je IV. grupa salonitanskih tremisa u svim svojim podgrupama. Ovima su dodavani i mijenjani jedino reversni kalupi: u najranijoj podgrupi IV-A to je onaj isti neodbačeni iako već dobro istrošeni kalup milanskih obilježja, korišten u podgrupama I-B i II-A te u grupi III, a u kasnijim podgrupama IV-B i IV-C to su kalupi oblikovani prema ravenskim predlošcima tipičnim za kovanice iz vremena Nepotove prve vladavine. Novoizrađen kalup aversa i reversa također oslonjen na ravenske uzore upotrebljen je za kovanje jedine zasad poznate tremise V. salonitanske grupe pronađene u Bosni prije 1901. godine i u posjedu je Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu (SI. 3:5).

Tremise III., IV. i V. grupe, njih ukupno dvanaest, predstavnici su trećeg razdoblja kovanja salonitanske kovnice i njima pripada 44,44 % dosad poznatih tremisa te kovnice. S obzirom da su nastale u razdoblju Nepotove druge vladavine njihov je broj ipak ne samo postotno manji u odnosu na one kovane u razdoblju od 474-476. godine (55,56 %), nego je i realno znatno manji, uzimajući u obzir činjenicu da je kovanje tih drugih tremisa trajalo gotovo dvostruko dulje (477.-480.). Oslonac spomenutih triju grupa i njihovih kalupa na stilske odlike ravenske kovnice - isprva djelomičan (III, IV-a), a kasnije u cijelosti (IV-B, IV-C) - nije slučajan Nepotov odabir već ikonografski sročeni odgovor na politička događanja u Italiji, u kojoj je novom vodećom osobom nakon svrgavanja Romula Augustula postao kralj Odoakar, isključivi vođa više germanskih vojnih skupina i političkih istomišljenika, ponajprije onih u rimskom senatu. Pogledi uprti u Ravennu, koju je Odoakar učinio svojom prijestolnicom, preslikani na novac salonitanske kovnice kao ravenski stilski utjecaj pokazatelj su raspoloženja i nadanja koja su nakon svega ovog zavlada Dalmacijom, gdje je svoje izbjegličke dane živio nekadašnji i u svijesti mnogih suvremenika još uvijek legitimni zapadnorimski car Julije Nepot. Nije nimalo neočekivano da su se u Konstantinopol ubrzo uputila i ondje se dakako susrela poslanstva obaju zainteresiranih strana, Nepotovo s jedne strane i združeno senatorsko i Odoakarovo poslanstvo s druge strane, a koja su od istočnorimskog cara 476./477. godine nastojala pribaviti svako sebi najpovoljnije rješenje za sigurniju i bolju sutrašnjicu. U konačnici car Zenon je, odlučivši se podržati *status quo* Odoakaru, potvrdio vojnu i upravnu vlast u prefekturi Italije, a iz Italije u Konstantinopol vraćene su carske insignije (*omnia ornamenta palatii*)³³ koje nikada nije poslao u Dalmaciju već je Nepotu namijenio tek naslovnu carsku vlast, uvažavanje i još ponešto čime je zasigurno

³² Zanimljivo svjedočanstvo da stariji kalupi nisu prestankom upotrebe uvijek ili u pravilu bivali odbacivani i uništavani nego su pohranjeni i čuvani u trezoru kovnice.

³³ Anon. Val., XII, 64 (p. 322); O'Flynn 1983, 139; Posavec 2007, 21.

bilo obuhvaćeno pravo da u Dalmaciji neometano (i sve do svoje smrti) nastavi kovati zlatni novac sa svojim imenom i likom.

Literatura i kratice

- AMS - Arheološki muzej, Split (Cro).
 AMZ - Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb (Cro).
Anon. Val. - Anonymi Valesiani Pars Posterior, u: *Theodor Mommsen*, *Chronica Minora Saec. IV. V. VI. VII. Vol. I, Monumenta Germaniae Historica - Auctorum Antiquissimorum Tomus IX*, Berlin 1892, 259-262, 306-328.
 Ars Classica - Ars Classica S.A. Jakob Hirsch, Genève (CH).
Bertolami - Bertolami Fine Arts, Roma (I).
 BM - The British Museum, London (GB).
 BnF - Bibliothèque nationale de France, Paris (F).
Bourgey - *Etienne Bourgey*, Paris (F).
Cahn - *Adolf Emil Cahn*, Frankfurt a. Main (D).
Carson, Robert Andrew Glendinning, 1965. Harold Mattingly (1884-1964), *Numismatic Chronicle* 125 (= 57th), London 1965, 239-254.
Ceresio - Asta Ceresio (Leu Numismatica, Numismatica Ars Classica AG, Spink Tansei Numismatics LTD), Lugano (CH).
 CGB - CGB Numismatique, Paris (F).
Coll. Imhoof-Blumer - Auctions-Catalog der bedeutenden Sammlung R und Byzantinischer Münzen des Herrn Dr. Friedrich Imhoof-Blumer Winterthur sowie einer ausgewählten Sammlung Griechischer Münzen aus dem Besitze eines auswärtigen Diplomaten (Montag, den 27. Mai 1907 und ff. Tage), Jacob Hirsch XVIII, München 1907, 1-120, Taf. I-XXVIII.
Coll. Voirol - Sammlung August Voirol - Griechische, Römische und Byzantinische Münzen. Münzen der Völkerwanderung. Abendländische Münzen des Mittelalters und der Neuzeit, Münzen und Medaillen AG, Auktion 38, 6-7 Dezember 1968.
Coll. Weber - Sammlung Consul Eduard Friedrich Weber † Hamburg. Zweite Abteilung: Römische und byzantinische Münzen. Nachtrag Griechische Münzen. Münzgewichte. Numismatische Bibliothek (Montag, den 10. Mai 1909 u. ff. Tage), Jakob Hirsch XXIV, München 1909.
Delonga, Vedrana, 1981. Bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika [Collection of Byzantine coins in the Museum of the Croatian Archaeological Monuments in Split], *Starohrvatska prosvjeta*, 11, Split 1981., 201-228 [eng. 227-228].
Demo, 1988. The Mint in Salona: Nepos and Ovida (474-481/2), u: *Peter Kos & Demo* (eds.), *Studia numismatica Labacensia Alexandro Jeločnik oblata*, Situla 26, Ljubljana 1988, 247-270.
Demo, 2005. Another Tremissis from the Salonitan Mint of Iulius Nepos, u: *Marina Šegvić, Ivan Mirnik* (eds.), *Illyrica antiqua ob honorem Duje Rendić-Miočević* (Međunarodni skup o problemima antičke arheologije, Zagreb, 6.- 8. studenoga 2003. / International conference on issues in Ancient Archaeology, Zagreb, November 6-8, 2003), Zagreb 2005, 187-194.
Depeyrot, Georges, 2004. L'or du Bas-Empire. Inventaire justificatif des tomes 1 et 2, *Collection Moneta* 40, Wetteren 2004.
 DNB - De Nederlandsche Bank, Amsterdam (N).

- Elsen - Jean Elsen & ses fils*, Bruxelles (B).
- FMC - The Fitzwilliam Museum, Cambridge (GB).
- Gorini, Giovanni*, 1974. La collezione di monete d'oro della Società istriana di archeologia e storia patria, Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria LXXIV (n.s. XXII), Trieste 1974, 97-199.
- Grierson, Philip - Mays, Melinda*, 1992. Catalogue of the Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, from Arcadius and Honorius to the Accession of Anastasius, Washington, D.C. 1992.
- Hamburger - Leo Hamburger*, Frankfurt am Main (D).
- Handley, Mark A.*, 2010. Two Hundred and Seventy-Four Addenda and Corrigenda to the Prosopography of the Later Roman Empire from the Latin-speaking Balkans, Journal of Late Antiquity 3.1, Baltimore (MD) 2010, 113-157.
- Hendy, Michael F.*, 1985. Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450, Cambridge 1985.
- Hirsch - Jakob Hirsch*, München (D).
- Kent, John P. C.*, 1994 (= RIC X). The Roman Imperial Coinage. Vol. X. The Divided Empire and the Fall of the Western Parts AD 395-491, London 1994.
- KHM-MK - Kunsthistorisches Museum - Münzkabinett, Wien (A).
- Martindale, John Robert*, 1980. The Prosopography of the Later Roman Empire, Vol. II: A.D. 395-527, Cambridge 1980.
- Miškec, Alenka*, 2002 (= FMRHr XVIII). - Die Fundmünzen der römischen Zeit in Kroatien. Abteilung XVIII Istrien, Mainz 2002.
- Lacam, Guy*, 1983. La fin de l'empire romain et le monnayage or en Italie 455-493, Paris 1983.
- La Haye* - v. DNB.
- MacGeorge, Penny*, 2002. Late Roman Warlords, Oxford 2002.
- Malchus, Frg.* - *Malchus Philadelphienis*, Fragmenta, u: *Carl Müller* (ed.), Fragmenta Historicorum Graecorum IV, Paris 1851, 111-132.
- Marcel. com.* - *Marcellinus V. C. Comes*, Chronicon, u: *Jacques-Paul Migne*, Patrologia Latina LI, Paris 1846, 917-948.
- Mora, Gloria*, 2016. Famous collectors. Manuel Vidal Quadras y Ramón (1818-1894), International numismatic council - Comptes Rendus 63, 32-38.
- MuM - M und Medaille AG, Basel (CH).
- Münzhandlung Sonntag - Auktionen Münzhandlung Sonntag, Stuttgart (D).
- NAC - Numismatica Ars Classica NAC AG, Zürich (CH).
- NMSlo - Narodni muzej Slovenije, Ljubljana (Slo).
- O'Flynn, John Michael*, 1983. Generalissimos of the Western Roman Empire, Edmonton 1983.
- Peus - Dr. Busso Peus Nachfolger*, Frankfurt am Main (D).
- Posavec, Vladimir*, 2007. Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota, Književni krug - Biblioteka znanstvenih djela 154, Split 2007.
- PUNC - Princeton University Library, Princeton (NJ, USA).
- Rambach, Hadrien* 2018. On some important coin collectors, u: *The George W. La Borde Collection of Roman Aurei* – part III, Numismatica Ars Classica 105, Zürich - London 2018, 82-98.
- Rauch - Auktionshaus Hans Dieter Rauch GmbH*, Wien (A).

Riechmann - Albert Riechmann & Co., Halle/Salle (D).

Schulman - Jacques Schulman, La Haye (N).

Sternberg - Frank Sternberg, Zürich (CH).

Šeparović, Tomislav 2000. Antički zlatnici iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika [Roman Gold Coins from the Museum of Croatian Archaeological Monuments], Split 2000.

Šeparović, Tomislav 2003. Zbirka rimskog novca u Muzeju Hrvatskih arheoloskih spomenika [The Collection of Roman Coins in the Museum of Croatian Archaeological Monuments], Katalozi i monografije 15, Split 2003.

Šeparović, Tomislav 2020. Numizmatička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika [The Numismatic Collection of the Museum of Croatian Archaeological Monuments], Split 2020.

UBS - UBS Union Bank of Switzerland Bank, Zürich (CH).

Ulrich-Bansa, Oscar, 1949. Moneta Mediolanensis (352-498), Venezia 1949.

ZMBiH - Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo (BiH).